

NATUUR EN LANDSCHAP: LUXE OF NOODZAAK?

Ecologie, politiek en economie

Inleiding

Een citaat om te beginnen: “De mens is deel van het ecosysteem aarde, maar heeft tevens als enig organisme het vermogen zijn levende en niet-levende omgeving zo ingrijpend te veranderen dat de levensmogelijkheden voor andere organismen ernstig in gevaar kunnen komen. Toch is de mens als onderdeel van het systeem afhankelijk van de andere organismen die tezamen het ecosysteem vormen... Daarom is het niet alleen een ethische plicht van de mens het voortbestaan van het leven in al zijn vormen mogelijk te maken, maar het is ook zijn direct en materieel belang omdat het voortbestaan van de eigen soort op het spel staat.”¹

Deze woorden geven de essentie weer van de probleemstelling en bieden tegelijk een indringend antwoord op de vraag: luxe of noodzaak? Ik zou er dus nu het zwijgen toe kunnen doen, maar geef er de voorkeur aan het probleem en de mogelijke oplossingsrichtingen verder met u te doordenken. Ik begin daarbij met enige beschouwingen over waarden en belangen en de vereiste oriëntatie op de eerste van deze twee begrippen. Vervolgens zal blijken dat en waarom ik Natuur, Milieu, want dat is altijd inbegrepen, en Landschap als *waarden* aanmerk waarbij ik ook enige aandacht geef aan de ecologische kant van de zaak, welk alles uitmondt in aandacht voor biodiversiteit en duurzaamheid. Het tweede deel van mijn betoog is gewijd aan de politiek-bestuurlijke werkelijkheid, die momenteel weinig moet hebben van de natuur. Het lijkt erop dat er een verband bestaat tussen de politieke kleur van een coalitie en de positie van natuur en landschap in het beleid. Concreter gezegd: nu de wind van rechts komt, staan de waarden natuur en landschap in de kou en er waait momenteel wel een heel ijzige wind... Het is echter de vraag of deze waarden wel gekoppeld kunnen, ja mogen worden aan politieke stromingen als rechts of links, iets waartegen hun universeel/collectieve karakter zich, ik zou haast zeggen, van nature verzet. Ik hoef alleen maar het begincitaat in herinnering te roepen, doch ga er aanstonds dieper op in. Het denken over ecologie en de grenzen die zij stelt moet wel uitkomen bij de economie, die het begrip “groei” zo centraal stelt, dat het ook sterk het politieke beleid bepaalt. Ook hierover dus straks meer.

Ten slotte hoop ik een proeve te geven van een begin van oplossing, hoe tentatief ook, want ik verbeeld mij niet de steen der wijzen gevonden te hebben.

¹ L.A.S. Klinger en J. Sevenster: “De rol van spontane processen bij het bosbeheer” in *Nederlands Bosbouw Tijdschrift*, 55 (1983) blz. 11-12.

Natuur en landschap als waarden

Omdat ik natuur en landschap als ondeelbare waarden beschouw en niet als (onderhandelbare, uitruilbare) belangen geef ik eerst weer wat ik onder waarden versta.

Een waarde is een bij individuen dan wel binnen een gemeenschap, cultuurkring of volk breed gedeelde overtuiging omtrent zaken die essentieel zijn voor een goed functioneren, een duurzaam voortbestaan en een zich harmonisch ontwikkelen van een individu of van een gemeenschap. Die zaken kunnen zowel materieel als immaterieel van aard zijn.² Natuur en landschap vormen waarden, doch men denke ook aan vrede, veiligheid, vrijheid, rechtszekerheid, voorspoed. De klassieke grondrechten zoals vrijheid van meningsuiting of van vereniging zijn verwant. De waarden leven bij de individuen die de gemeenschap vormen, de waardedragers. Men kan van méér gemeenschappen deel uitmaken, van gezin via dorp of stad, naar school, werkverband, of zelfs natie. Een waarde als geborgenheid zal kenmerkend zijn voor gezin en familie; openbare veiligheid of rechtszekerheid zijn typische gemeenschapswaarden. Natuur, milieu en landschap zijn dat zelfs bij uitstek. Ze zijn immers universeel en collectief, van ons allen. Zij zijn niet vatbaar voor exclusivering, dat wil zeggen dat de één hen zou mogen belasten, verbruiken, vernietigen ten koste van alle anderen.³ Hier komt de ethische plicht uit het begincitaat om de hoek. Het is trouwens zonneklaar dat waarden een morele dimensie kennen. Er vallen regels uit te destilleren hoe te handelen, normen zo men wil, regels die ten doel hebben het behoorlijk – ook al een norm, dit begrip “behoorlijk” – functioneren en (voort)bestaan van de betreffende gemeenschap te waarborgen. Op het niveau van een Staat slaan zulke normen neer in wetten en beleid. Interessant is in dit verband de observatie dat de natuur ons de wet stelt, in die zin dat wij er deel van uitmaken en aan haar wetten onderhevig zijn. Men denke maar aan de zuurstofkringloop, die ons de levensadem bezorgt en waaraan wij ons niet kunnen onttrekken op straffe van individuele of collectieve ondergang. Hier steekt de ecologie de kop op, maar die komt nog ter sprake.

Iets heel anders dan waarden zijn belangen. Naast waardedragers zijn wij ook allen belanghebbenden. **Onder belang versta ik aan een persoon of groep gerelateerde behoeften van fysieke of materiële en immateriële aard.** Al ons menselijk gedrag en handelen – wonen, werken, recreatie, transport – vertaalt zich in belangencomplexen in diverse organisatiegraden en -vormen. Een belang kan men hebben, een waarde niet: die beleeft men, daarvan is men drager. De mens behartigt zijn eigen belang of dat van de groep waarvan hij deel uitmaakt. Belangen zijn onderhandelbaar, uitruikbaar, men kan ze tegen elkaar wegstrepen. Naarmate ze basaler zijn – drinkwater, voeding, onderdak – wordt zulk wegstrepen ontoelaatbaarder, hetgeen wederom een ethisch postulaat inhoudt, dat namelijk van rechtvaardige verdeling van primaire levensbehoeften en dat van gelijke toegang daartoe voor een ieder. Men kan dus een hiërarchie van belangen onderkennen, in die zin dat het ene

² Zie mijn bijdrage aan het jubileumsymposium 75 jaar Brabants Landschap, “Nieuwe verhoudingen op het platteland”, uitgave Brabants Landschap, Haaren 2008, blz. 28.

³ Ik werkte dit nader uit in mijn inaugurele rede “Recht doen aan de Natuur”, Tilburg, 2001.

belang duidelijk de voorrang heeft boven andere. Tussen waarden en belangen bestaat nog een veel sterkere hiërarchie en het is hier ook dat een verbinding ontstaat tussen belang en waarde, concreet te vertalen in het toegankelijkheidsbeginsel, tevens een sociaal grondrecht: ieder heeft in gelijke en evenredige mate toegang tot de natuur als bron, als fundament, als voorraadschuur, als substraat voor alle leven. Wederom steekt de ecologie haar vinger op. Dit accessibiliteitsbeginsel valt terug te voeren op het principe van de verdelende rechtvaardigheid en is een van de kernwaarden voor een behoorlijke samenleving zowel nationaal als mondiaal. Het stipuleert immers een zodanige wijze van omgaan met natuur, milieu en landschap dat deze integer en intact blijven, niet alleen voor ons, maar ook voor toekomstige generaties en zulks niet alleen als primaire (over)levensbehoefte, maar ook als een *Fundgrube* voor wat Etzioni de *basic human needs* noemt.⁴ Dergelijke basale *menselijke* behoeften zijn bijvoorbeeld die aan solidariteit – ook met ander leven dus dan het menselijke. Men denke in dit verband ook aan de piramide van Maslow die een indeling maakte van fysiologische behoeften (lucht, water, voedsel) veiligheid, sociale behoeften, erkenning en ontplooiing.⁵

Overzie ik dit een en ander bij wege van het opmaken van een tussenstand, dan leg ik reeds nu voor alsdan gemakkelijk de verbinding naar de politieke, staatkundige en beleidsmatige kant van mijn betoog. Vanuit erkenning van sociale grondrechten, natuur-milieu-landschap als waarden en het accessibiliteitsbeginsel zou voor *elke* fatsoenlijke politiek als uitgangspunt moeten gelden het intact houden of weer brengen van een gave natuur, een gezond milieu en een beleefbaar landschap. Een direct daaruit voortvloeiend principe is onder meer dat deze waarden niet kunnen worden prijsgegeven ter behartiging van welk belang dan ook op straffe van teloorgang van in elk geval de *menselijke* beschaving en cultuur. Slagen wij er niet in – en daar lijkt het helaas op – dit principe daadwerkelijk gestalte te geven op zowel nationaal als mondiaal niveau, dan staat immers het materieel belang van het voortbestaan van de eigen soort op het spel. Dit voert mij naar de volgende fase van mijn verhandeling.

Natuur en landschap – de ecologische invalshoek

Natuur en landschap verdienen als basale waarden dus bescherming uit pure noodzaak. Maar wat eronder te verstaan? Ik kom het best uit de voeten met een ecologische benadering. **De ecologie is de wetenschap die de samenhang, de betrekkingen bestudeert tussen de a-biotische en de biotische werkelijkheid.** Al het levende, van virus tot zoogdier inclusief het *animal rationale* staat in permanente verbinding met bodem, water en lucht. Het ritme der seizoenen, weer en klimaat, allerlei processen van fysische en chemische aard werken in op elkaar en op al wat leeft, terwijl ook dat levende op zijn beurt het a-biotische substraat weer

⁴ Zie zijn *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*, The Free Press, New York, 1968, p. 622-632.

⁵ A.H. Maslow “*Motivation and personality*”, 2nd ed., Harper, New York 1970.

beïnvloedt. Warmte en koude, natheid en droogte, hoogte en diepte, voedselrijkdom of -armoede, basisch of zuur het zijn alle verschijnselen die ecologische betekenis hebben. De grote kringlopen van zuurstof, water en koolstof vormen levensscheppende cycli en dat leven evolueert in eindeloze variëteit naar planten- en dierengemeenschappen, daarbij zoekend naar een climaxstadium dat in een voortdurend dynamisch evenwicht verkeert. De relatie tussen soorten en oppervlakte van hun leefgebieden is van levensbelang, evenals dat zijn de verbindingen tussen de gebieden versus isolatie van populaties. Denk maar aan een tropisch regenwoud – talloze soorten in interactie in relatief geringe aantallen – of de Waddenzee – relatief weinig soorten in enorme hoeveelheden. Ook de voortgaande cyclus van eten en gegeten worden met haar producenten, consumenten en reducenten is zo'n studieobject voor de ecologie. De verschijnselen van parasitisme, commensalisme en symbiose zijn een ander voorbeeld van ecologische betrekkingen tussen levende wezens onderling.⁶

Uit het vorengaande volgt waarom ik steeds weer spreek van natuur, milieu en landschap. De natuur vormt de biotische, het milieu de a-biotische component, terwijl het landschap de zichtbare, aardkundige veruitwendiging is van beiden: reliëf, water, begroeiing en inwerking van levende have. Dat landschap heeft voor de mens ook een sociaal-psychologisch aspect. We spreken wel over belevingswaarde, de emotionele kant van de zaak. Men denke weer aan Maslow. De extensieve recreatie berust in de kern op een menselijk (om)gaan met en door het landschap: lopen, varen, schaatsen, fietsen. Lijnelementen als heggen, beken, lanen, hakwallen structureren een gebied en vormen coulissen. Allerlei puntelementen, als een paddenpoel, een solitaire knotwilg of een ven zijn een micro-ecosysteem op zich. Hier is sprake van soms eeuwenoude positieve menselijke invloed met name ook door de landbouw tot ± 1900 en we kennen gelukkig niet voor niets de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap met de onvermoeibare Jaap Dirkmaat als gangmaker. Via deze habitats en micro-ecosystemen raken landschap en natuur elkaar en het is op dit snijvlak dat twee begrippen voor de geest komen: biodiversiteit en duurzaamheid.

Juist vorige maand vond in Nagoya (Japan) de grote biodiversiteitsconferentie plaats. Naar schatting zijn er (bacteriën niet meegeteld) ± 10 miljoen soorten, waarvan de insecten alleen al 5 miljoen beslaan. De 80.000 soorten gewervelde dieren zijn voor ons het aansprekendst. Ze kunnen worden onderverdeeld in amfibieën (± 15.000), vissen (± 40.000), vogels (± 10.000) en zoogdieren (± 5.500). Zoals ook al blijkt uit het verschil als men alle soorten vertebraten bij elkaar optelt, verwacht men dat alleen hier al ± 10.000 soorten nog niet eens ontdekt zijn. Zo levert diepzeeonderzoek voortdurend ontdekking van nieuwe soorten op. Bij insecten is dit verschijnsel nog veel spectaculairder. De onderlinge verwevenheid in allerlei (sub)ecosystemen maakt het totale systeem enerzijds sterk in zijn streven naar dynamische evenwichtssituaties, waarbij sturingsprincipes als negatieve terugkoppeling hun rol spelen – minder muizen, kleinere legsels door kerkuilen. Anderzijds is het totaal met al

⁶ Zie Claus Stortenbeker m.m.v. Hans van Alsté "Op weg naar het Paaseiland? De mens en zijn natuurlijke milieu" in: *Het milieu: denkbelden voor de 21ste eeuw*, Kerckebosch BV, Zeist 1990, blz. 309-332.

zijn deelsystemen kwetsbaar: verdwijnt één soort door uitroeiing of uitsterven uit de voedselketen of het voedselweb, dan kan dat op termijn helemaal instorten. Hier ligt het eigenlijke belang van een zo groot mogelijke biodiversiteit, al was het maar, door antropocentrische ogen gezien, als genenbron en basismateriaal voor de farmaceutische industrie wat planten betreft. Op dit punt is in Nagoyo een belangwekkend akkoord bereikt: de farmaceutische industrie in het westen gaat financieel bijdragen uit haar winst aan de ontwikkelingslanden waar zij haar plantaardige grondstoffen vandaan haalt. Op de conferentie is op de valreep nog een nieuw VN-biodiversiteitsverdrag afgesloten door de 190 aanwezige landen met als doel om soorten vóór 2020 voor uitsterving te behoeden. Overigens zijn er geen sancties afgesproken, zodat sterk betwijfeld mag worden of de doelstelling gehaald wordt. Wie zich alleen al de reeks natuurbalansen in Nederland voor ogen haalt, leest telkenjare dat de biodiversiteit te onzent weer is achteruitgegaan, ook helaas in 2009-2010.⁷ Dit blijkt ook uit de Voortgangsrapportage van het Beleidsprogramma Biodiversiteit 2008-2011: “In Nederland is het tempo van afname van biodiversiteit verminderd, maar nog niet gestopt”.⁸

Dat dit een onduurzame situatie oplevert moge duidelijk zijn, een observatie die voert naar de te pas en te onpas gebruikte mantra van de duurzaamheid. Een rekbaar begrip, zo hoort men vaak, je kunt er alle kanten mee uit. Dit moge zo lijken als men geen gemeenschappelijk uitgangspunt hanteert over een definitie, maar daarvan bestaat wel een proeve die werkbaar voorkomt. De Commissie Brundtland gaf in haar rapport *Our Common Future*⁹ een proeve van omschrijving die ik hier parafraseer: **duurzaamheid houdt in dat we zodanig omgaan met onze grondstoffen en voorraden dat toekomstige generaties daarvan op adequate wijze gebruik kunnen blijven maken.** We komen daarmee ook op economisch terrein, een volgend deel van mijn beschouwing waarop ik hier alvast een voorschot neem, omdat duurzaamheid zowel ecologische als economische en sociaal-culturele noties in zich bergt – u hoort ook de echo van de Triple-P-benadering, Planet, People, Profit in mijn voorkeursvolgorde. Welnu: de economische wijze van omgaan met de bij definitie eindige planeet-aarde dient zodanig te zijn dat de ecologische grenzen die juist deze eindigheid stelt geëerbiedigd worden. Ik kom er dus op terug. Duurzaamheid vertoont, op deze wijze benaderd, een direct verband met de draagkracht van natuur en milieu.

Duurzaamheid heeft ook de karakteristiek van bestendigheid. Van Dale¹⁰ zegt bij duurzaam: “geschikt, bestemd voort te duren, weinig vergankelijk” en beschouwt “bestendig” als synoniem. Men leest onder hetzelfde lemma trouwens ook nog: “zo min mogelijk

⁷ *Balans voor de leefomgeving 2010, uitgave Planbureau voor de Leefomgeving CPBLJ, Den Haag/Bilthoven, blz. 191-227.*

⁸ *Brief met bijlage van de Staatssecretaris van ELI aan de Tweede Kamer d.d. 4 november 2010, 26 407, nr. 48.*

⁹ *C.H. Brundtland e.a. “Our Common Future”, Oxford University Press, Oxford 1987.*

¹⁰ *Dertiende druk 1999.*

grondstoffen verbruikend; gebruikmakend van herwinbare bronnen: *duurzame energie*". Hier passen verwijzingen naar het Cradle to Cradle-principe dat bijvoorbeeld in Venlo toepassing vindt en naar de zogenoemde renewables in de energiewereld – zon, water, wind, maar géén biobrandstof op basis van producten die ook als menselijk voedsel kunnen dienen!

Nog één element wil ik toevoegen aan mijn verhaal over natuur/ecologie/ biodiversiteit/duurzaamheid te weten wildernis. Ongerepte, niet door mensen gemanipuleerde natuur. Het is de vraag of die nog bestaat, maar Antarctica en delen van het tropisch regenwoud komen wellicht nog voor de kwalificatie wildernis in aanmerking. Edward Wilson zegt het als volgt: “het ondoordringbare, donkere bos, het bastion van de berg, de woestijn met doornstruiken, de open zee en elk ander deel van de wereld dat nog niet getemd was en wellicht nooit getemd zou worden. Het was het rijk van beesten, wilden, boze geesten, magie en het dreigende vormeloze onbekende”.¹¹ Ook Robert Macfarlane en bij ons Kester Freriks schreven uitvoerig over hun beleving van wildernis.¹² Ik eindig dit deel van mijn beschouwingen door een verband te leggen tussen wildernis, biodiversiteit en evolutie. De niet geheel onomstreden (althans in Brazilië) bioloog Marc van Roosmalen deed decennia lang onderzoek in het tropische regenwoud van het Amazonegebied, “het meest complexe ecosysteem op aarde” en vond daar o.a. vijf nieuwe apensoorten en diverse tot nu toe onbekende boomsoorten.¹³ Ik sprak hierboven niet voor niets over een *Fundgrube*.

Mogen biodiversiteit en duurzaamheid wellicht als meer abstracte categorieën aangemerkt moeten worden, natuur en landschap vallen stellig binnen de normale belevingswereld. Alleen al het enorme aantal leden of donateurs van grote natuurbeschermingsorganisaties wijst hierop; dubbeltellingen geëlimineerd komen Natuurmonumenten, de provinciale landschappen, Greenpeace en het Wereld Natuur Fonds op ± 2,5 miljoen leden. Toch is hier iets eigenaardigs aan de hand. In tegenstelling tot de auto- en asfaltlobby slagen de natuurbeschermers er onvoldoende in om natuur en landschap op de politieke agenda te krijgen of te houden. Deze observatie voert naar het volgende deel van mijn beschouwingen.

Natuur en landschap in de politieke realiteit

Het is heel goed verdedigbaar natuur en landschap als beschermenswaardig te beschouwen om zich zelfs wille – de ecocentrische benadering. Maar ook voor wie het denken begint en eindigt bij de mens is natuurbehoud pure noodzaak, het kwam eerder al naar voren. En aangezien politiek een bij uitstek puur menselijke activiteit is, zou men mogen

¹¹ Edward O. Wilson, “De toekomst van het leven”, Byblos, Amsterdam 2002, blz. 171.

¹² Robert Macfarlan, “De laatste wildernis”, Bezige Bij, Amsterdam 2008 en Kester Freriks, “Verborgene wildernis. Ruige natuur & kaarten in Nederland”, Athenaeum – Polak & Van Gennep, Amsterdam 2010.

¹³ Marc van Roosmalen, “Blootvoets door de amazone. De evolutie op het spoor”. Bert Bakker, Amsterdam 2008.

verwachten dat natuur en landschap en hun behoud, herstel en integriteit prioritaire beleidsdoelstellingen zijn. Hun universeel en collectief karakter vormt een waarde die tot normstelling voert: “in ieders belang worden natuur en landschap beschermd en intact gelaten”. En deze norm op haar beurt legt de basis voor allerlei wet- en regelgeving niet alleen op nationaal niveau – bijvoorbeeld de Natuurbeschermingswet 1998 – maar ook op supranationaal vlak – bijvoorbeeld de Europese Habitatrichtlijn – en op internationaal terrein – bijvoorbeeld de Wetlandsconvention (Verdrag van Ramsar). Tot zo ver lijkt er geen vuil aan de lucht, maar de politiek-bestuurlijke realiteit te onzent is momenteel totaal anders. Kwamen natuur en landschap er onder het vorige kabinet al bekaaid van af, het regeerakkoord van het zojuist aangetreden kabinet Rutte liegt er al helemaal niet om: op de uitgaven voor natuur wordt zwaar gekort en de eerste beleidsuitspraak van de staatssecretaris voor Economie, Landbouw en Innovatie betrof het schrappen van de zogenoemde robuuste verbindingen, zoals die tussen de Oostvaardersplassen en de Noord-Veluwe, die nota bene al in de fase van concrete realisering verkeert. In Trouw van 13 november jl. schrijft Koos Dijksterhuis: “De bezuinigingen zijn tekenend voor de partij van de minister en de staatssecretaris die over natuurbeleid beslissen: het CDA. Geen partij heeft zo’n hekel aan natuur als het CDA”.¹⁴ De nog sterkere nadruk op agrarisch en particulier natuurbeheer ook in de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) doet alles vrezen voor de natuurwaarden en de biodiversiteit. De Nederlandse afkeer voor Europa blijkt uit de neiging om de Habitat- en Vogelrichtlijnen zo restrictief mogelijk uit te leggen, dit terwijl het principe van Natura 2000, een Pan Europees Ecologisch Netwerk in feite een Nederlandse “uitvinding” is, want terug te voeren op het idee van de EHS. Vorige week bleek dat het kabinet ook het besluit om de Haringvlietsluizen op een kier te zetten terugdraait, hetgeen in strijd is met de Europese Kaderrichtlijn Water!

Het verontrustende van deze negatieve tendens op het stuk van natuur, water en landschap schuilt in de valse tegenstelling die aldus ontstaat tussen rechts en links, in dier voege namelijk dat de indruk lijkt te ontstaan dat natuur, milieu, landschap linkse thema’s zouden zijn. Nationaal-populistisch rechts vindt dat het zich daarmee niet in hoeft te laten. De economie gaat bij deze politieke strekking vóór de ecologie, alsof die antipoden zouden zijn en niet keerzijden van dezelfde medaille. In het regeerakkoord van het kabinet Rutte leest men bijvoorbeeld: “Bij de uitvoering van de opgaven voor de EHS en Natura 2000 worden ruimte en toekomstperspectieven voor ondernemers zoveel mogelijk meegewogen”. In feite komt dit neer op voorrang van economische belangen op ecologische waarden. Gecombineerd met de verschoven aandacht van natuuraankopen naar natuurbeheer betekent dit alles de dood in de pot voor natuur en landschap, die op deze wijze door “rechts” tot een thema voor links worden bestempeld. Dit nu is lijnrecht in strijd met aard en wezen van de waarden van natuur en landschap die immers – het kàn niet genoeg worden herhaald – van ons *allen* zijn, collectieve, universele waarden, iedermans goed in plaats van andermans hobby. Als zulke waarden en als bonum commune zijn ze per definitie niet wegstreefbaar en afruilbaar tegen

¹⁴ *Trouw van 13 november 2010 “De natuur wordt afgeschaft”.*

economische belangen. Zij zijn niet reguleerbaar door het marktmechanisme. Namens ons allen en ter wille van de hele samenleving dient onze overheid, die wij zelf in het leven riepen, voor natuur, milieu en landschap op te komen als onvervreemdbaar en onaantastbaar.

In dit verband doet het wrang aan dat de politiek er naar streeft de rechtsingang voor ideële organisaties, vertegenwoordigers van die waarden die zelf stemloos zijn, op allerlei manieren in te perken met als gevolg dat de onafhankelijke toetsing door de bestuursrechter van besluiten waarbij de economische belangen de voorrang krijgen, komt te ontbreken. Het is aannemelijk dat deze inperking in strijd is met het Verdrag van Aârhuis waarbij ook ons land partij is. Juist deze rechterlijke toetsing is van levensbelang voor eerbiediging van waarden – het geldt trouwens niet alleen natuur maar ook cultuur. In een staatsrechtelijk gezond stelsel heersen checks en balances en is een onafhankelijke rechter de sluitsteen van de machtscheiding die in de Trias Politica is neergelegd.

Als de politiek het primaat van het recht niet erkent, onttaardt zij in willekeur en dat is wat we nu zien gebeuren. Toch komt zij, de politiek dus, daarmee niet weg. Europese richtlijnen, zoals die voor water, voor habitat of voor vogels, zijn dwingend van karakter en ook verdragen kennen bepalingen die zich niet alleen tot de verdragsluitende partijen richten, maar ook rechtstreekse werking hebben, dat wil zeggen dat burgers er een beroep op kunnen doen bij de rechter. Wie voor bonafide en representatieve organisaties de toegang tot de bestuursrechter probeert te bemoeilijken, zal worden geconfronteerd met procedures voor de gewone rechter door burgers ingezet op grond van verdragsbepalingen die *self-executing* zijn. Het Europese Hof dwong Nederland al in 1998 tot een adequate toepassing van de Vogelrichtlijn. Artikel 6 van de Habitatrichtlijn heeft al evenzeer een dwingend karakter en ook hier is geen sprake van een linkse hobby. En een opzij schuiven van onze verbindingen met de Europese Unie zou op een totaal gebrek aan realiteitszin neerkomen. Zonder Europa zou een land als Nederland met zijn open economie verloren zijn. Het gekanker over onze bijdrage als netto-betaler aan Brussel is overigens illustratief voor het publieke onbegrip dat de huidige politiek eigen is: men gaat er prat op dat onze afdracht aan Europa met een miljard euro is verminderd, doch bijna niemand beseft dat deze verlaging zegge 3,5% van ons nationaal inkomen bedraagt, dat is dus bijna onzichtbaar weinig... Dit echter terzijde, hetgeen niet geldt de eminente betekenis van juist die Europese Unie voor natuur en landschap, waarden die zonder deze Europese invloed in onze nationale politiek allang zouden zijn prijsgegeven en opgeofferd aan het korte-termijn-gewin van de economische doelstellingen. Tijd om over te gaan naar de economie.

Ecologie en economie

Het valt direct op dat de naam van deze twee wetenschappen hetzelfde Griekse woord bevat, *oikos*. Beide zoeken zij naar de wetmatigheden die het bestaan op aarde reguleren. Over de ecologie sprak ik al. **De economie houdt zich bezig met de verdeling van schaarse goederen ter vervulling van onze materiële behoeften. Juist als gevolg van die schaarste**

ontstaat door de werking van vraag en aanbod een markt waar aldus een prijs tot stand komt en het is hier dat zich al meteen een knelpunt tussen economie en ecologie manifesteert. Omdat natuur en milieu tot voor kort onbeperkt voorhanden leken, vormden zij geen schaarse goederen in de economische zin van het woord, integendeel. Zij hadden geen prijs en wij meenden er onbeperkt gebruik van te kunnen maken, zonder daarvoor iets schuldig te zijn. Al de negatieve bij-effecten van ons produceren en consumeren wentelden wij in de vorm van afvalstromen af op de natuur en het milieu, die in wezen ongeprijsde schaarsten zijn.

Dit ging goed totdat de wal het schip begon te keren. Was de oude Hinderwet nog gebaseerd op het principe dat gebruik van je eigendom anderen niet mocht bezwaren – de burens in feite – in de tweede helft van de vorige eeuw ontstond wetgeving gericht op sanering en herstel van de basale milieucompartimenten bodem, water, lucht, terwijl ook het natuurbederf door ammoniakuitstoot van de veeteelt aan banden werd gelegd. In economische termen spreekt men hier van *externalities*, negatieve effecten die niet zichtbaar werden in de prijs die de consument betaalde. Natuur had en heeft trouwens nog steeds geen prijs op een markt. Nog kernachtiger gezegd: de vrije markt werkt niet op een adequate manier als het gaat om natuur en milieu. Er dient dus corrigerend te worden ingegrepen bijvoorbeeld via een beginsel als: “de vervuiler betaalt”. De Wet verontreiniging oppervlaktewateren was een schoolvoorbeeld van zulk ingrijpen, zij het niet krachtig genoeg. Men beperkte zich immers tot de producenten en het is een “end of pipe”-therapie. Bestrijding aan de bron – voorkom dat afval ontstaat – en compensatie voor alle negatieve effecten op de omgeving door de consument via de prijs die hij betaalt, zijn principiële oplossingen.

Dit voert naar een andere invalshoek te weten die van het Bruto Nationaal Product, een maatstaf om het volume van de economie van een land te meten. In deze totaalbesomming van alle geleverde goederen en diensten zitten ook de kosten begrepen die zijn gemaakt om die *externalities* te bestrijden. Men denke aan de miljarden euro's die nodig zijn voor de bodemsanering. In het BNP zitten alle negatieve effecten die het verkeer veroorzaakt, van medische kosten en arbeidsverlet tot het uitdeuken toe. Iedereen kan de voorbeelden aanvullen. Een van de bekende pogingen om dit probleem beter te benaderen is die van Daly en Cobb die de *Index for sustainable economic Welfare* ontwierpen.¹⁵ Eind jaren '90 vonden te onzent in de Tweede Kamer debatten plaats met de ministers van EZ en VROM over het principe van een Duurzaam Nationaal Inkomen. VVD-minister Jorritsma moest er niets van hebben, terwijl minister Pronk (PvdA) er wel oren naar had. Toch weer die rechts/links spagaat? Beide principes komen erop neer dat men de negatieve of defensieve uitgaven niet meerekent om een “schoon” Duurzaam Nationaal Inkomen te traceren en zo tevens de kosten van bijvoorbeeld natuurherstel en milieusanering beter zichtbaar te maken. Op deze indirecte wijze krijgen die dan ook in zeker opzicht een prijs in het economisch verkeer.

¹⁵ Bijlage bij het rapport van Herman Daly en John B. Cobb jr. “*For the Common Good*”, Beacon Press, Boston 1989.

Want dat zij schaarse en dus economisch gezien relevante goederen zijn, staat buiten kijf. Natuur en milieu zijn naast arbeid en kapitaal ook als productiefactoren te beschouwen. Alleen al de voorraad- en grondstoffenfunctie van de aarde is in dit verband cruciaal. Hiermede stuiten we op een essentieel punt in deze beschouwingen. Juist op het stuk van grondstoffen raken de grenzen van de groei in zicht, een inzicht dat de Club van Rome ons al bezorgde bijna 40 jaar geleden.¹⁶ Toen lieten sommigen er zich honend over uit: de schattingen waren veel te pessimistisch en de voorraden van bijvoorbeeld olie zouden veel later opraken dan Meadows c.s. aangaven. Nu is iedereen het erover eens dat *peak oil* – verbruik op zijn top, winning loopt jaarlijks terug – bijna bereikt is. Terzijde zij opgemerkt dat het de olie-industrie is, die voortdurend en met redelijk succes probeert om de in wetenschappelijke kringen vrijwel algemeen aanvaarde gedachten over de antropogene bijdrage (CO₂-uitstoot) aan de opwarming van de aarde te bestrijden en onderuit te halen. Wat daarvan zij, de eindigheid van de mogelijkheden om grondstoffen te winnen wordt steeds duidelijker. Men denke aan de dreigende schaarste van juist die (zeldzame) aardmetalen die vereist zijn voor duurzame energieopwekking (zonnecellen, windturbines) en elektronische toepassingen (mobiele telefoons).¹⁷

Is dus enerzijds het substraat eindig en begrensd, anderzijds acht de economie nog altijd groei noodzakelijk zowel om ons welvaartsniveau te behouden als om het onderontwikkelde derde deel van de wereld het gewenste welvaartspeil te bezorgen. Ecologie en economie botsen hier rechtstreeks op elkaar. Vervulling van de economische doelstellingen stuit onmiskenbaar op harde ecologische grenzen en zal dus niet bereikt kunnen worden. In dit kader past kritiek op het begrip “groei”, dat in wezen uit de biologie en ecologie stamt. Daar vindt voortdurend en overal groei plaats aan de biotische kant, maar die groei is niet onbegrensd. Het grootste levende wezen dat ooit heeft geleefd (alle sauriërs inclusief) is de thans nog steeds bestaande blauwe vinvis, een zeezoogdier dat wel 40 meter lang kan worden. Dankzij de wet van Archimedes kan het in water leven. Zodra deze walvis op land aanspoelt, implodeert hij als het ware omdat zijn geraamte op het droge zijn gewicht niet kan dragen. Hier bereikt groei fysieke grenzen. En er is ook de levenscyclus van geboorte, groei, sterfte. Groeit een soort te hard in aantal, dan overschrijdt hij de draagkracht van zijn biotoop en treedt er aantalsregulatie in – negatieve terugkoppeling; sterfte en minder nageslacht zijn het gevolg totdat er weer evenwicht bestaat tussen dieren en voedselaanbod. Dit soort primaire “wetten” wordt doorbroken als men het begrip groei miskent en dat gebeurt in de economie. Wat daar gebeurt: hogere productiviteit, meer productie, hogere afzet, meer besteedbaar inkomen pro capita, dit alles is geen groei in de werkelijke ecologische zin van het woord maar aanwas, toename, accres, vermeerdering of hoe men het ook wil aanduiden, zolang maar niet het organische begrip “groei” wordt gebezigd.

¹⁶ Meadows e.a. “Grenzen aan de Groei”, Spectrum, Utrecht 1972.

¹⁷ Meer informatie in *Down to Earth*, nr. 1, november 2010, blz. 33-36.

Dit een en ander betekent overigens niet dat de wet van de negatieve feedback uit de systeemtheorie geen opgeld zou doen in de economische context. Integendeel, we zijn al herhaaldelijk tegen de grenzen van het ecosysteem-aarde aangelopen. Een schoolvoorbeeld vormt de overbevissing van de wereldzeeën, een situatie waar economische bedrijvigheid rechtstreeks de natuur bedreigt en die bovendien, bij continuering ervan, zichzelf weldra onmogelijk zal maken. Al sedert jaar en dag waarschuwen visserijbiologen voor de funeste gevolgen als men de visstand niet de kans geeft om door reproductie op peil te blijven. Wie zich bovendien de voedselpiramide te binnen brengt – een kilo tonijn kost via diverse tussenstappen 10.000 kilo plankton! – slaat al helemaal de schrik om het hart. Inderdaad: *it is the economy, stupid*, maar de nadruk ligt dan wel op het laatste woord.

Mogelijke oplossingsrichtingen in het dilemma ecologie en politiek

Het probleem is nu wel duidelijk: wij zijn collectief bezig onze eigen toekomst op te eten. *Nascituri te salutant* zo varieerde Nieuwenhuis ooit het oude *morituri te salutant*.¹⁸ En het enge is, dat velen hetzij niet zien dat er een probleem bestaat, hetzij – erger nog – dit niet willen zien. *Après nous le déluge*. Men kan kijken vanuit verschillende kanten als men naar oplossingen zoekt. Ik begin met die van onder af. Als het besef van de eindigheid van het ecosysteem-aarde “tussen de oren zit” zal de betrokkene eerder bereid zijn om ook zijn gedrag als consument aan te passen. Stemmen met de voeten, zeggen we dan wel. Toen we in Nederland de apartheid in Zuid-Afrika verwierpen, trad er een kopersstaking in voor wat de Outspansinaasappels betreft. Shell zonk de Brentspar niet af in zee, omdat de Duitse consumenten bij de concurrenten gingen tanken. Zo kunnen kiezers hun politieke partij beïnvloeden. Het sterkste voorbeeld daarvan ooit is misschien wel het CDA-partijcongres van 20 oktober 2010. Het ligt helemaal aan onszelf, ieder voor zich, of natuur, milieu en landschap rechtse of linkse thema's zijn. Wij kunnen partijen bij verkiezingen, ook op gemeentelijk en provinciaal niveau, afrekenen op hun programma, dat telkens uit en te na wordt vergeleken en beoordeeld in de krant en dan vanzelfsprekend acht slaan op wat doorgaans de groene paragrafen heet.

Als de urgentie van een verantwoord omgaan met natuur, milieu en landschap voor ons inderdaad vaststaat – geen luxe maar noodzaak dus – stemmen we dus op die partijen die behoud en herstel van deze waarden tot een speerpunt maken in hun verkiezingsprogramma, of dit nu “rechtse” of “linkse” partijen zijn. Men doet veel beter om van het principe uit te gaan dat conserveren van natuur en milieu juist blijkt geeft van progressief denken; de tegenstelling progressief/conservatief geeft immers de werkelijkheid weer en niet die tussen links en rechts.

Naast de benadering van onderaf door kiezers, zijn er de consumenten. Deze kunnen door hun koopgedrag in belangrijke mate sturing geven aan duurzame productie bijvoorbeeld

¹⁸ H. Nieuwenhuis, “Zij die geboren worden groeten u – Aansprakelijkheid jegens toekomstige generaties”, *RM Themis* 1988, blz. 359 e.v.

van biologische landbouwproducten of energiezuinige apparatuur. Gelet op de stijging van de energieprijzen zal men trouwens wel moeten. Koopgedrag valt bovendien goed te beïnvloeden door de overheid. Schoolvoorbeeld is de vrijstelling van BPM en motorrijtuigenbelasting voor hybride auto's, waarvan de verkoopaantallen spectaculair zijn gestegen. Het btw-instrument zou heel goed ingezet kunnen worden om de productie van duurzame en energiezuinige producten te stimuleren, hetgeen ook geldt voor subsidies. Telkens blijkt weer dat de beschikbare fondsen voor zonne-energie of warmtekrachtkoppeling binnen de kortste keren zijn overtekend en uitgeput. Ik wijs op het recente initiatief van Urgenda om ongesubsidieerd zonnepanelen ter beschikking te stellen die 35% goedkoper zijn. En waarom géén progressieve energietarieven? Na een basisvolume voor iedereen, gebaseerd op een redelijk gemiddeld gebruik per huishouden of bedrijf, loopt het tarief op naarmate men meer elektriciteit, gas of ook water gebruikt. In feite wordt zuinig gedrag aldus beloond, een veel betere aanpak dan bestraffing van onzuinig handelen.

Hetzelfde had natuurlijk al lang het geval moeten zijn ten aanzien van met name het autoverkeer. Schaarste, in dit geval aan wegen, moet men een prijs geven. Dat zulks nog steeds niet is gebeurd is een gevolg van onze hedonistische, hardleerse gemoed. Wij staan blijkbaar liever in de file en zullen blijven rijden totdat de laatste druppel olie uit de grond is gehaald in afwachting van andere systemen zoals elektrische of zelfs waterstofauto's – een overigens ook weer problematische vorm van energievoorziening omdat het veel elektriciteit kost om waterstof te maken. De huidige remedie is meer wegen aanleggen, die op hun beurt weer extra verkeer genereren. Een schoolvoorbeeld van “Kurieren am Symptom”.

Het voorgaande bracht de overheid al meer in beeld en wederom kan niet genoeg worden benadrukt dat wij die overheid krijgen die we zelf wensen/kiezen. Nog kernachtiger gezegd: de overheid is er voor ons en wij zijn in wezen zelf de overheid. Mogelijkheden heeft die overigens genoeg. Ik wees als op allerlei financiële en fiscale faciliteiten om consumentengedrag te sturen, maar er liggen ook kansen op het gebied van ideeënontwikkeling. In Brabant kenden we de gouden driehoek in de personen van Houben, Van Geel en Verheijen, visionaire provinciebestuurders, die bijvoorbeeld het TELOS-instituut van de grond tilden, waar onder meer een Brabantse duurzaamheidsbalans werd opgesteld, gebaseerd op de al gememoreerde Triple P-benadering. Het eveneens al genoemde Cradle to Cradle-principe is in dit verband ook van belang. Al sedert jaren kennen wij de zogenoemde ladder van Lansink: de eerste trede is die van het voorkomen dat afval ontstaat, bestrijding aan de bron, vervolgens het bevorderen van hergebruik – in ons land komen we met papier en glas tot hoge percentages van 80/90! Dan energiewinning uit verbranding en ten slotte pas storten. Uitwisseling tussen bedrijven, waarbij een afvalproduct van het ene grondstof vormt voor een ander bedrijf vindt plaats op hoe langer hoe grotere schaal. Afvalwarmte en trouwens ook CO₂ wordt gebruikt in tuinbouwkassen, die al helemaal energieneutraal kunnen draaien.

Het duurzaam inrichten van bestaande bedrijventerreinen, juist door complementaire industrieën (wat hun afval en warmte betreft) bij elkaar te situeren, zou de voortgaande verrommeling en ruimteverkwisting de voet eindelijk eens dwars kunnen zetten. Moge dit (soms) kostbaarder zijn, als we niet bereid zijn te investeren in duurzaamheid, zal uiteindelijk een economische instorting al dan niet in samenhang met ecocatastrofes op allerlei schaalniveaus ons deel zijn. Op zich zijn die laatste trouwens niets nieuws. Uit de Bijbel kennen we de ceders van Libanon. Deze waren nodig voor de scheepsbouw (masten!) van de Feniciërs en ontboste berghellingen waren het gevolg.¹⁹

Al bij al blijkt alom dat zowel de burger/consument, de ondernemer/producent als de overheid allerlei instrumenten ter beschikking staan om de samenleving te ecologiseren dat wil zeggen duurzaam te maken in die zin dat zij kan voortbestaan zonder haar eigen bestaansgrond – natuur en milieu – te verwoesten.

Helaas stukt het verduurzamingsproces ten principale bij de politiek en de vraag waarom is niet eens zo moeilijk te beantwoorden. Grenzen veroorzaken beperkingen en die te ervaren valt velen moeilijk. Ook verdelingsvraagstukken leveren al gauw problemen op omdat/wanneer er groepen van personen zijn die zich te kort gedaan voelen – soms volkomen terecht – en anderen zich tomeloos verrijken - ook dat valt regelmatig te zien. Politici zijn bovendien behept met een ingebouwd korte-termijn-denken, immers als individu en als partijganger gericht op de volgende verkiezingshorizon. Beplemen zij impopulaire maatregelen, dan straft het kiezersvolk hen af. Men denke aan de hypotheekrenteaftrek, maar ook aan het rekeningrijden. Een oplossing zou hier kunnen zijn dat alle partijen het op zulke punten eens zouden worden, doch dat is een utopie. Ik heb wel eens gepleit voor een “oorlogskabinet” – de strijd tegen milieubederf en armoede rechtvaardigt deze beeldspraak.

Principiëler zou een lange-termijn-benadering zijn, die in kringen van de wetenschap wel wordt aangetroffen. Ook het Planbureau voor de Leefomgeving of de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid geven vaak lange termijn visies die de grote dichotomie tussen ecologie en economie wel degelijk in de juiste dimensies plaatsen. Daarover handelt mijn slotbeschouwing.

Ecologie of/èn Economie

Moge het principe – ons economisch handelen dient de draagkracht van natuur en milieu en de ecologische grenzen in acht te nemen – dus duidelijk zijn, ons gedrag is geenszins op dat principe gebaseerd, al zijn er gelukkig hier en daar uitzonderingen te bespeuren. Er zal sprake moeten zijn van een werkelijke koerswijziging op regionaal/nationaal niveau tot mondiale schaal.

¹⁹ Clive Ponting “Een groene geschiedenis van de wereld”, Amber, Amsterdam 1992, blz. 88-89. Het boek bevat talloze andere voorbeelden.

Invalshoek bij zo'n ommekeer kan wellicht zijn het begrip milieugebruiksruimte dat ik ontleen aan Opschoor.²⁰ Doordat milieu en ook natuur niet onbeperkt voorhanden zijn is hun capaciteit het uitgangspunt. Men kan eruit putten en erop afwentelen doch maar in zekere mate. Oogst men meer dan de periodieke overschotten, dan volgt krimp, terwijl niet aangroeiende voorraden zoals bijvoorbeeld fossiele brandstoffen ooit uitgeput raken (binnenkort dus wat bijvoorbeeld olie betreft). Afwenteling van vervuilde nevenproducten van onze totale productie kent ook haar grenzen; bij een te veel wordt de draagkracht van bodem, water of lucht overschreden en treden verstoringseffecten op, bijvoorbeeld het zuurstofloos worden van oppervlaktewater, of verontreiniging van bodem en grondwater, zodanig dat de drinkwatervoorziening in gevaar komt.

Op dit begrip milieu gebruiksruimte berust de methode van verhandelbare milieurechten zoals die inmiddels bijvoorbeeld bestaat voor CO₂. Bedrijven en energiecentrales krijgen een aan hun situatie aangepast volume aan CO₂-uitstootrechten toegekend. Stoten zij meer uit dan moeten zij rechten bijkopen. Wie minder uitstoot, kan zijn overgebleven rechten op die markt te gelde maken. Stelt men de prijs voor zulk een recht maar hoog genoeg, dan zal het bedrijfsleven gaan streven naar lagere uitstoot. De overheid, in casu de Europese Unie kan de plafonds geleidelijk verlagen en/of de prijs voor een uitstootrecht verhogen, beide met het gevolg dat het totale volume CO₂ dat wordt uitgestoten geleidelijk daalt. Dit vergt uiteraard investeringen maar die verdienen zich in de loop van een aantal jaren terug – men spreekt hier van de pay-out-time.

Een dergelijke methode is heel goed voorstelbaar voor andere deelnemers aan het maatschappelijk verkeer dan bedrijven die CO₂ uitstoten. Men zou aan elke deelnemer, bijvoorbeeld aan het wegverkeer of aan elk huishouden een bepaald quotum aan mobiliteitseenheden of energieverbruikseenheden kunnen toekennen. Wie met de trein reist verbruikt in zulk een systeem minder eenheden dan de autogebruiker. Vliegen slurpt enorm veel op van het budget. Ook hier kan men eenheden bijkopen van diegenen die weinig verbruiken. Op energiegebied kan men zijn beslag op openbare voorzieningen bijvoorbeeld verminderen door te investeren in zonnepanelen.

Nu hoor ik de populistten al opspelen: Inperking van de menselijke vrijheid! Aantasting van de privacy! Gevaar voor de ontplooiing van de persoon! Maar ik ga er wel vanuit dat zulke systemen de zwakkeren ontzien en de lasten voor het overige eerlijk verdelen over alle betrokkenen. De keuzevrijheid wordt geenszins aangetast. Dat zal veel eerder en veel erger gebeuren als we niets doen. Zijn wij niet bereid om uit een oogpunt van solidariteit met anderen hier en na ons gemeenschappelijke beperkingen te ondergaan die iedereen naar ratio en op eerlijke wijze treffen, dan zal het ecosysteem-aarde ons wel beperkingen opleggen, *nolens volens* dus. De gevolgen daarvan zullen onvoorstelbaar veel erger zijn dan de relatief

²⁰ J.B. Opschoor, *Na ons geen zondvloed. Voorwaarden voor een duurzaam ruimtegebruik*, Kok/Agora, Kampen 1989, blz. 23 e.v.

kleine gedragsveranderingen die wij van onszelf en van elkaar zouden vragen in een systeem dat uitgaat van ecologische grenzen.

De Engelse wiskundige Tim Jackson heeft recentelijk een boek geschreven dat ook bij ons is uitgegeven: “Welvaart zonder groei. Economie voor een eindige planeet”²¹. Het voert hier veel te ver uitvoerig op dit boek in te gaan en ik volsta dus met steekwoordsgewijze indicaties. Jackson onderkent bij zijn aanbevelingen drie rubrieken te weten 1) het vaststellen van grenzen, 2) het aanpassen van het economisch model en 3) het wijzigen van de sociale logica. In de uitwerking komen o.a. aan de orde: grondstoffen- en emissieplafonds en reductiedoelstellingen, fiscalisering met het oog op duurzaamheid (bijvoorbeeld het belasten van koolstof) en steun voor ontwikkelingslanden bij een ecologische transitie. Jackson pleit tevens voor een structurele transitie naar koolstofarme, arbeidsintensieve activiteiten en sectoren in plaats van de voortdurende zoektocht naar hogere productiviteit. Hij wil de nationale rekeningen herzien (ISEW e.d.) en stelt een ander arbeidstijdsbeleid voor (o.a. meer ouderschapsverlof, bij ons actuele politieke discussie!) en versterking van het sociaal kapitaal. Het belangrijkste is misschien wel zijn suggestie voor het ontwikkelen van een ecologische macro-economie, hetgeen betekent dat we in staat moeten worden het gedrag van economie te begrijpen nu die onderworpen wordt aan strikte grenzen voor grondstoffenverbruik en emissies.

Al bij al geen suggesties die wij hier binnen een kabinetsperiode en los van Europa en de VN kunnen verwezenlijken, zelfs al hadden we een kabinet dat de ecologie welgezind was in stede van daar puur vijandig tegenover te staan. Dat dit laatste het geval is, hoef ik niet te illustreren: helaas staan de kranten dag in dag uit vol met voorbeelden van deze vijandige houding jegens natuur, milieu en landschap.

Wat mij en naar ik vertrouw ook u blijft aandrijven en motiveren is de hoop op inderdaad een ommekeer. Op het besef bij miljoenen dat de waarden van natuur en landschap niet verloren mogen gaan in de economische ratrace naar het onbereikbaar doel van grenzeloze aanwas. Vertrouwen in de synergie van de vele initiatieven allerwege voor acties en activiteiten die naar een duurzame samenleving leiden, is gerechtvaardigd. Hoop doet leven!

Breda, 22 november 2010

P.C.E. van Wijmen

²¹ Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht 2010 (*Prosperity without Growth, Earthscan 2009*).